

GONDOLATOK MADÁCH IMRE IDIOLEKTUSÁRÓL

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
(Miskolci Egyetem)

1. 2014-ben jelent meg a Madách Irodalmi Társaság kiadásában Madách Imre ez idáig legteljesebb levelezésgyűjteménye (Andor–Gréczi-Zsoldos 2014). A levelek teljes szövegének az eredeti írásmódhoz igazodó, betűhű átírata az irodalomtörténészek és a történeti nyelvészetet foglalkozók számára egyaránt lehetőséget ad a vizsgálatra. Egy író egyéni nyelvhasználatának jellemzőit nem elsősorban a műveiből célszerű feltárni, még ha azok nyelvezete is ad némi fogódzót. A misszilisek közismerten jól hasznosítható források egy személy nyelvhasználatának, idiolektusának feltárásához. Madách Imre egyéni nyelvhasználatának megismeréséhez alkalmas forrást jelentenek magánlevelei, így a 276 feldolgozott levelet tartalmazó Madách-levelezésgyűjteménynek azon része, amelyet saját kezűleg jegyzett le.

Még ha Madách Imrét olvasottsága, műveltsége, jogi végzettsége, irodalmi munkássága, illetve a család társadalmi helyzete, a nemesi létforma ki is emelte a nyelvjárási közegből, levelei – de művei eredeti szövege – alapján is jól látjuk, hogy beszédét regionalizmusok jellemezték. Általában jellemző, hogy az egységes köznyelv kialakulása előtti időben, még a 19. század első-középső évtizedeiben is szükségszerűen jellemezték a vidéken élő írástudók beszélt és írott nyelvét a területre jellemző nyelvjárási jegyek. Madách Imre gyermekkori-fiatalkori leveleinek nyelvi jellemzőit egy korábbi tanulmányomban már feldolgoztam (Gréczi-Zsoldos 2014), s a vizsgálat kimutatta, hogy a gyermekkorban és a diákévekben írott levelek szövege nagyobb fokú nyelvjárásiasságot mutat, mint a későbbieké. Egy későbbi tanulmányomban azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy vajon Madách Imre beszélt-e nyelvjárásban (Gréczi-Zsoldos 2015). A nyelvi adatok azt bizonyítják, hogy írott nyelvében, s ebből következően beszélt nyelvében is használt tájnyelvi elemeket. Arany János jól ismert Tragédia-javításainak egy része is a regionalizmusok kiszűrésére irányult. Kerényi Ferenc és Wohlrab József az eredeti Tragédia-szöveget a legkorszerűbb krimináltechnikai módszerekkel megvizsgálva megállapította, hogy a kéziratban Madách Imre kezétől 825, Arany Jánostól 5718 javítás származik. Arany javításainak 74,3%-a helyesírási javítás, 22,9%-a technikai jellegű (a nyomdai szedő munkáját könnyítette meg: egybehúzta a betűket, kiegészítette a szereplők rövidített nevét, törölte az olvasást nehézkessé tevő aposztrófokat), a maradék 2,79% a nyelvjárási szóalakok javítása (Kerényi 2005). Madách Imre Az ember tragédiáját élete végén írta, és ezek a javítások arra engednek következtetni, hogy tanulmányai, olvasmányai, pesti tartózkodásai, a kor irodalmi nagyságaival tartott kapcsolata ellenére még ekkor is jelen volt a nyelvjáráshoz való kötődése. Valójában sosem szakadt el teljesen ettől a palócos-szlovákos nyelvi közegtől, hisz a pesti diákéveket leszámítva huzamosan Nógrádban tartózkodott.

A pesti diákevek után Balassagyarmaton vállalt hivatalt, s nem sokkal házasságkötése előtt a megyeszékhelyhez közelebb, a másik Madách-birtokra, a szintén palóc faluba, Csesztvére költözött, majd feleségével és gyermekeivel itt élt bebörtönzéséig. Később visszaköltöztek a család ősi kastélyába, s aztán válása után haláláig ez a kastély volt az otthona. Alsósztrégova és Csesztve egyaránt a középpalóc nyelvjárási területhez tartozik. A két nógrádi faluban, szülőfalujában, Alsósztrégován és birtokán, későbbi lakhelyén, Csesztvén egyaránt beszivároghattak Madách nyelvébe a körülötte élőkől hallott tájnyelvi szavak, kifejezések. A gyermekkori-fiatalkori levelek a legalkalmasabbak vernakuláris nyelvének feltárására. Ez az az időszak, amikor a politikai és az irodalmi közeg, a megyei és az országgyűlési munka még nem hagyott nyomot nyelvhasználatán. A levelek szövegében több olyan hangtani, alaktani, mondattani és lexikai jegyet találunk, amelyek palóc nyelvjárási jellemzőnek, regionális nyelvi jegynek, tájnyelvi sajátosságnak tekinthetők.

A palóc nyelvjárási beszédre jellemző a palatalizáció. Megvalósul ez a palatális *l'* ejtésében, de a jelenség más hangzókat is érint. Madách leveleiben az alábbi szavak írott változata utalhat palatális ejtésre: *könyörűly, tellyesítettem, tellyesültét, ilyen, mellyek, mellyen; Istvány.*

A levelekben megjelenő, az *-l* kiesését követő pótlónyúlásos alakok, megnyúlt vokálisok szintén tájnyelvi: *tőtéseken, hazúrúl, küdj, vótt; pósta.* A mássalhangzó, mely írásban – s így vélhetően szóban is – elmarad a gyermekévek leveleinek nyelvében, később, attól az időszaktól kezdve, amikor 14 évesen pesti diák lesz, az írásában pótlódik: pl. *vólt, bóltot, hólnapig, mólnár, óldalán, bóldog, hóltig.* Vélhetően a pesti tanulóévek hatására Madách beszélt nyelvi szóalakjai, szóejtései az alakuló standard nyelvváltozathoz kezdenek igazodni.

Az intervokális gemináció szintén jellemző jegye a palóc nyelvjárásnak. Madách Imre leveleiben bőséggel találunk ilyen szóalakokat, sőt legkorábbi leveleinek különösen feltűnő sajátossága ez a nyelvi jegy: pl. *érkezéssével, pontossan, különössen, annélkül, allig, mindennik, írássával, szorgalmatossan, bizonyossat, elősször.*

Egyértelműen beszélt nyelvi sajátosság a levelekben olvasható *Károlyér, süteményér* szóalakokban megjelenő ragváltozat.

A középpalóc nyelvjárásban még ma is jellegzetes vonás a vonatkozó névmás egyalakúsága. A *ki, aki* előre és élettelenre egyaránt utal. Madách Imre leveleiben is rábukkanunk efféle névmáshasználatra: „...leveletem, kit...”; „...egy fertály árkus papírost, kire festettek új esztendőre”.

Az alakuló-egységesülő köznyelv, illetve irodalmi nyelv irányába mutatnak Madáchnak a palóc nyelvjárástól eltérő nyelvi jellemzői. A *-val, -vel* rag a palóc nyelvjárásban nem hasonul a tö utolsó mássalhangzójához, Madách leveleiből azonban – bár nem geminált alakban, de – csak hasonult alakokat adathatunk, pl. *leveledel, örömel, szomszédságal.* A múlt idő jele a kor nyelvi szokásának és irodalmi nyelvhasználatának megfelelően a leggyakrabban az *-a, -e, -á, -é* jeles elbeszélő múlt idejű alak, illetve a *-t, -tt* jelű múlt idő. Névelőhasználat is az alakuló-egységesülő irodalmi nyelv irányába mutat: korai leveleiben az aposztróf, azaz a rövidítésjel (*a' + C*) utal a korábbi egyalakúságra s jelöli az átmenetet az egyalakúságból a kétalakúságba, ám későbbi, felnőttkori leveleiben és műveiben a névelő mássalhangzó előtt kizárólag a köznyelvnek megfelelő *a.*

2. Madách Imre gyermekkori nyelvhasználatára nemcsak a nyelvjárási közeg, hanem a többnyelvű környezet is hatott. Alsósztrégován részben magyar, részben szlovák (vagy ahogy korábban nevezték: tót) lakosság élt. Ma gyakorlatilag mindenki szlovákul beszél a faluban; a többség így beszélt már Madách idejében is. Fényes Elek az 1851-ben megjelent Magyarország geographiai szótára című könyvében ezt írta: Sztregova „tót falu Nógrád vármegyében, egy völgyben” (Fényes 1851). A környékbeli szlovákokkal, különösen a kastélyban szolgálókkal érintkezve a nyelvjárás mellett a szlovák is hatással volt a gyermek Madách nyelvhasználatának alakulására. Első házi tanítója, Ostermann József vélhetően szlovák anyanyelvű volt, erre következtethetünk abból a tényből, hogy haláláig a Hont vármegyei Nagylám evangélikus lelkésze volt, a Felvidék evangélikus közösségének tagjai pedig közismerten zömében szlovák anyanyelvűek. Madách Imre életrajzírója, Andor Csaba is úgy véli, hogy a politikus-költő bizonyos tudhatott szlovákul, hiszen az 1861-es országgyűlési választások idején ezen a nyelven is megköszönte a választók bizalmát (Andor 2007: 17).

Életrajzírójától azt is tudjuk, hogy Madách édesanyja az étkezésoasztalnál megkövetelte a német társalgást, s a családi vacsora után gyakran olvastak föl német nyelvű könyvekből. Valójában tehát háromnyelvű közegben teltek a gyermek Madách évei. A családtagok azonban leggyakrabban magyarul beszéltek egymással. Andor Csaba abból következtet erre, hogy szülei is ezen a nyelven leveleztek egymással, gyermekeikkel és többnyire az ismerősökkel is (Andor 2007: 17).

Leveleinek szóhasználata is mutatja, hogy több nyelvet ismert és használt: a magyaron, a szlovákon és a németen kívül angolul, franciául is tudott, ezeken a nyelveken levelet is írt, illetve kapott. A költő legkorábbi, a gyermekkorból fennmaradt kéziratai a szülőknél írt francia nyelvű köszöntők. Tanulmányai során elsajátította a latint és az ógörögöt is. A szlovák, a német, a latin és a francia hatás egyaránt fölismerhető az alábbi szógyűjteményben, melyet leveleiből citálhatunk¹:

adresse, adressíroz (fr. → n. → szl. 'cím, címez')

adresse nélkül vitte Istvány a póstára (1838, 32. levél); *Lónyay leveleit ide adressíroznád a póstán* (1840, 67. levél); *adresse-it el felejtettem* (1853, 163. levél)

bilét (fr. → n. → szl., a levelekben: 'báli belépőjegy')

Hiába vartalak a' hires Jurista-bálra (...), bilétemet oda ajándékoztam (1838, 16. levél); *az Asszonyi egyesület bálra, biléteket erővel rám akartak tolni, de meg előzte őket már Lónyaine. – Ki is már előbb' adott nekem biléteket* (1839, 33. levél)

flammé (fr. 'láng', a levélben: 'szerelmi fellángolás, kapcsolat')

A Károlynak talán valami titkos flamméja, akit egy öreg kalappal akar megvesztegetni? (1861, 204. levél)

klavir (n. → m. 'zongora')

...se klavirt, sem francziájúl nem tud; a másik igen jó zongoráz (1841, 75. levél)

¹ Az idézetek forrása: Andor–Gréczi-Zsoldos 2015.

- klavirmester* (n. → m. német–magyar keverékszó ’zongoratanár’)
Már ezen kevés időre (...) nem volna érdemes a klavir-mestert fel fogadni, de csak az iskolai esztendő eleén. ([1838.], 21. levél)
- marchande de modes* (fr. ’divatárus<nő>, kalapárus<nő>’)
marchande de modes jár az eszemben (...), valami vénasszony az öreget hozza eszembe, valami fiatal a marchande de modes-et (1861, 204. levél)
- spajz* (osztrák területen: *Speis* ’éléskamra’, n. *Speise* ’élelem, táplálék, készlet’)
A spajz most pompás, tsak kérlek hozz rizkását. (1837, 9. levél); *...az idén Mártonra a ’spajzomat kinyitották, és elvitték a ’zsirt, szalonnát, hájat, mézet.* (1955, 171. levél)
- strinfl* (n. *Strumpf* ’harisnya’)
A nyári ruhák még nem készek (...) azólta mindég egy pár strinflit hordok. ([1838.], 21. levél)
- sunka* (szl. *šunka*; felnémet, osztrák *Schunke*)
...ezt tsak illyes dolgokról mondtam, mint sunka, füstölt hús. (1837, 10. levél)
- tentámen* (lat. ’vizsga’)
Bóra után járok haza egy Profesor-tól. A ’tentámenig látni reménylek. (1938, 16. levél)

3. Egy ideig a család alkalmazásában álló házi tanítók okították a Madách-gyermekeket. 1837 őszén iratkozott be a pesti egyetemre, ahol bölcsészetet és jogot hallgatott. Imre – tanulmányai mellett – zongorázni és festeni is tanult, sőt testvéreivel együtt valamely szakma rejtjeleiben is el kellett mélyülniük. Imre a faesztergályos szakmát tanulta ki. Ennek a szakmának a szakzsargonja, amelyet a munkafolyamatok során elsajátított, jórészt németből átvett szókincsre épül.

Ügyvédi vizsgáját 1841-ben tette le, 42-ben kapta meg oklevelét, és ettől az évtől tiszteletbeli aljegyzőként, majd 44-től táblabíróként dolgozott Balassagyarmaton, 46-ban pedig Nógrád megyei főbiztosnak választották. A latintanulás és -tudás szorosan hozzátartozott a jogászvégzettséghez és a hivatalvállaláshoz. A latinizmusokkal terhelt jogi szaknyelvet munkája során használnia kellett. A szóbeli és az írásbeli jogi diskurzusok nyomot hagytak nyelvhasználatán. Leveleiben is megtaláljuk a hivatalos nyelv latin elemeit és jellegzetes magyar kifejezéseit. Ezek közül néhány példa: *expediálja, aprecalsz, arripialom, ad internetionem, cohereal, constructio, abstrahálhatja*; „átiratását eszközölted volt”; „Emich által számomra eszközölt előfizetések”; „német lapba átvételét eszközölheted”; „német kiadását kiviheted”; „apja tájékozása végett arról is értesítenél”; „átadás végett”; „önalkalmazás végett értesíteni szerencsém volna”; „egyesség folytán végre hajtaván”.

Első verseskönyve, a Lantvirágok pesti diákévei idején jelent meg, ekkor köteleződött el az irodalom iránt. Gyarmati joggyakornoksága évében és későbbi hivatalvállalása idején elbeszéléseket, drámákat, esztétikai értekezéseket, politikai cikkeket írt, melyek egy része országos lapokban jelent meg. Egy időben a Pesti Hírlap nógrádi tudósítója volt. A drámák gyakran pályamunkaként születtek. Később ismert és elismert költőként a korabeli irodalmi élet jeles személyiségeivel állt kapcsolatban.

Tudatos és igényes nyelvhasználó volt, erről tanúskodik fennmaradt írásművei közül *Az aethetica és társadalom viszolyos befolyása*² című, a Kisfaludy Társaság tagjai közé választott költő székfoglalóként írt esztétikai értekezésében megfogalmazott gondolata, amely egyfajta nyelvművelői iránymutatás. Javítandónak véli a szolecizmust mint retorikai hibát, azaz a szó- és mondat szerkezetben előforduló, az idiomatikus korrektség elleni vétséget; illetve a sajtó nyelvében megjelenő hibákra hívja fel a figyelmet. Deák Ferenc és Szalay László szónoki tehetségét példaként említi. Ő maga is korának ünnepezt szónoka volt. Meggyegyülési, később országgyülési képviselőként elmondott szónoklatai nagy sikert arattak, egy-egy felszólalásáról a korabeli sajtó dicshimnuszokat zengett. Nagyszerű retorikai szövegeit – jól mutatva írói habitusát és rendkívüli műveltségét – szóképekkel (metaforákkal, hasonlatokkal) vagy ókori művekből vett idézetekkel díszítette.

4. Ha végigkövetjük a politikus-költő életét és tanulmányozzuk fennmaradt írásműveit, láthatjuk, hogy egyrészt hatott rá a helyi nyelvjárás, később az alakuló-egységsülő köznyelv, a többnyelvű környezet, de megismerkedett a tudományok és egyes szakmák szókincsével. Korai levelei, sőt későbbi írásai is bizonyítékai annak, hogy a palóc nyelvjárás nyomai jelen voltak egyéni nyelvhasználatában. A nyelvjárás-regionális vonások mellett az ismert idegen nyelvek, a jogi szaknyelv, a korabeli politikai és irodalmi diskurzus is nyomot hagyott Madách Imre nyelvhasználatán. Újabb, ezzel összefüggő vizsgálat témája lehet a nyelvi rétegek és hatások feltárása az irodalmi értékű szövegekben.

Hivatkozások

- Andor Csaba 2007: *A siker éve: 1861. Madách Imre élete*, Budapest, Madách Irodalmi Társaság.
- Andor Csaba – Gréczi-Zsoldos Enikő szerk. 2014: *Madách Imre levelezése*, Salgótarján–Szeged, Dornay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára* I–IV, Pest.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2014: Madách Imre korai leveleinek nyelvi jellemzői, *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 139–48.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2015: Nyelvjárásban beszélt-e Madách? in Bene Kálmán, Máté Zsuzsanna és Varga Emőke szerk.: *XXII. Madách Szimpózium*, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 17–24.
- Kerényi Ferenc (sajtó alá rend., jegyz.) 2005: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. A mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte: Wohlrab József. Szinoptikus kritikai kiadás. Budapest, Argumentum.

² Itt olvasható: <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madacheszt.pdf>